

УДК 343.1

О. Ю. Дидич

ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПРИНЦИПІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Постановка проблеми. Реформа кримінального процесу, що забезпечила його гуманізацію та утвердження сучасних європейських стандартів у цій сфері, систематизувала й закріпила засади кримінального судочинства в єдиному галузевому кодифікованому акті. Водночас не було надано вичерпної дефініції поняття засад кримінального провадження, його принципів. Вироблення єдиного поняття принципів кримінального провадження є першочерговим завданням як науковців-теоретиків, так і спеціалістів у галузі кримінального процесу, адже за відсутності загальноприйнятого положення відбувається його розчинення серед суміжних категорій і понять.

Помилково вважається, що визначення поняття принципів кримінального провадження є лише теоретичною проблемою, яка не має жодного практичного навантаження. Формування єдиного, універсального визначення у свідомості слідчого, прокурора, судді, адвоката є досить важливим для однакового тлумачення норм права та їх застосування на практиці. Приймаючи будь-яке рішення, ініціюючи або проводячи ту чи іншу слідчу або судову дію, кожен суб'єкт кримінального провадження має узгоджувати їх з основоположними ідеями, що передбачені в Конституції України, закріплені в Кримінальному процесуальному кодексі України та передбачені іншими нормативно-правовими актами.

Метою статті є розкриття основоположних засад кримінального процесу, окреслення їх особливостей, а також розробка універсального визначення категорії «принцип (засада) кримінального провадження».

Стан наукового дослідження проблеми. Розгляду засад кримінального провадження як особливого складника принципів права присвячено чимало наукових праць. Водночас складність цієї проблеми не зменшилась, навпаки, у її межах виділилось ще більше дискусійних питань. Наслідком цього є відсутність єдиного універсального визначення, яке повно, усебічно й об'єктивно розкривало б зміст категорії принципів кримінального провадження.

Значний внесок у розробку цієї проблематики зробили такі вчені, як Ю.П. Аленін, Ю.М. Грошевий, Т.Н. Добровольська, М.М. Михеєнко, О.О. Мохонько, В.Т. Нор, В.П. Шибіко, М.Є. Шумило та багато інших.

Виклад основного матеріалу. Звернемось до визначення поняття принципу. Енциклопедичний словник визначає слово «принцип» таким чином: «1) основне вихідне положення будь-якої теорії, вчення, науки, світогляду, політичної організації тощо; 2) внутрішнє переконання людини, що зумовлює її відношення до дійсності, норми поведінки й діяльності» [1, с. 588].

В.І. Даль визначив принцип як наукову або моральну засаду, підставу, правило, основу, від якої не відступають [2, с. 431]. У філософському розумінні принцип є першоосновою, керівною ідеєю, основним правилом поведінки [3, с. 382].

У цілому наука виробила дуже багато визначень поняття «принцип», що дає змогу досить широко його тлумачити. Проте за суттю кожне наукове пояснення визнає його основою, фундаментом, керівною ідеєю, внутрішнім переконанням залежно від предметного спрямування.

У науці кримінального процесу термін «принцип» набуває свого кримінально-процесуального забарвлення, пов'язується з вихідними ідеями науки, фундаментальними основами галузі права, внутрішнім переконанням уповноваженого суб'єкта на практиці та, як наслідок, нормативно прийнятими рішеннями.

Що стосується принципів кримінального процесу, то, як зазначають М.І. Пашковський та В.К. Волошина, «принцип» (від лат. *principium* – початок, основа) – це фундамент, основні засади, що містять найбільш загальні та істотні властивості кримінального процесу, втілені у форму правових норм, порушення яких тягне незаконність процесуальних рішень і дій [4, с. 70].

Варто підкреслити, що розуміння принципів кримінального процесу безпосередньо залежить від ідеології праворозуміння. Так, розглядаючи питання теорії й практики принципів радянського кримінального процесу, Т.Н. Добровольська визначала їх як зумовлені суспільним і державним ладом, а також закріплені законодавством основні, вихідні положення, що визначають сутність організації та діяльності державних органів із порушення, розслідування, розгляду й вирішення кримінальних справ [5, с. 16]. Це визначення є, безумовно, застарілим як із позиції гуманізації та деідеологізації юридичної науки в цілому, так і з практичної позиції – у частині стадій кримінального процесу (з прийняттям нового Кримінального процесуального кодексу України було ліквідовано стадію порушення кримінальної справи), проте є цікавим із приводу свого змісту визначення.

У сучасній українській юридичній науці досить значущою є думка Ю.М. Грошевого, який зазначив: «Для осіб, які застосовують право, принцип є не лише керівництвом до дії, а й вимогою йти у встановленому напрямі відповідно до тієї ідеї, яка на цей час є провідною в цьому суспільстві та державі» [6, с. 56]. Також заслуговує на окрему увагу визначення принципу через його ознаки, надане М.М. Михеєнко, В.Т. Нором та В.П. Шибіко. На їх думку, принципами є такі найбільш загальні, вихідні положення, ідеї:

- 1) які мають фундаментальне значення для кримінального процесу, визначають його спрямованість, побудову загалом, форму й зміст стадій та інститутів;
- 2) які виражають панівні в цій державі ідеї, що стосуються завдань, способу формування та здійснення правосуддя в кримінальних справах;
- 3) які закріплені в нормах права [7, с. 35].

Водночас не можна не погодитись із відомим теоретиком С.С. Алексєєвим, який із цього приводу писав, що ті начала, які ще не закріплені в правових нормах, не можуть бути віднесені до числа правових принципів. Вони є лише ідеями (началами) правосвідомості, науковими висновками, проте не принципами права [8, с. 103].

Значний внесок у дослідження принципів кримінального процесу зробив О.О. Мохонько. Він вивів власне визначення поняття принципів кримінального процесу шляхом проведення ретельного аналізу й систематизації всіх визначень принципів у три концептуальні підходи: правовий, практичний та інтегративний

(комплексний). Окрім цього, учений розкривав поняття принципів кримінального процесу в широкому й вузькому значенні. Як наслідок, існує вужче визначення поняття принципу кримінального процесу, яке пропонує О.О. Мохонько: закріплені в законі основоположні, фундаментальні, керівні положення, засади, що визначають тип, сутність і природу кримінального процесу, мають обов'язковий характер, встановлюють зміст та спрямованість діяльності суб'єктів кримінального процесу, спосіб і процесуальну форму їх діяльності та здійснення правосуддя, конкретизуючись у нормах спеціального характеру, забезпечують гарантії дотримання прав, свобод і законних інтересів людини та забезпечення справедливості правосуддя, засади, від яких не відступають, а їх порушення веде до скасування вироку й інших прийнятих за таких умов рішень у справі [9, с. 107].

Принципи кримінального процесу регулюють і координують кримінальний процес у цілому та кожен етап окремо. Вони впливають на виникнення й стабільне існування конкретних правовідносин та гарантують захист прав, свобод і законних інтересів людини й громадянина.

Загально визнано, що принципам кримінального процесу притаманне виконання таких юридичних функцій, як охоронна, регулятивна та виховна. Це не вичерпний перелік, проте він переважно дає можливість окреслити зміст функцій принципів кримінального процесу.

Охоронна функція полягає в забезпеченні захисту прав, свобод і законних інтересів людини. Вона покликана сприяти реалізації наданих учасникам кримінального судочинства прав.

Регулятивна функція так само врегульовує діяльність уповноважених органів, порядок прийняття рішення, вчинення дій і досягнення результату законним шляхом. Однак регулятивну функцію принципів не можна ототожнювати з однойменною функцією, здійснюваною нормами права, оскільки, по-перше, для принципів вказана функція має більш абстрактний характер, а по-друге, вона не має такої активності, як для норм права [10, с. 84].

Виховна ж функція насичена декларативним характером, проте її значення не можна недооцінювати. Вона покликана виховувати в громадянина повагу до приписів закону через гармонізацію інтересів особи й суспільства, обмеження надмірної активності державних органів, що ведуть кримінальний процес, через законні та справедливі рішення впродовж усього процесу.

Подальше з'ясування сутності та виведення універсального поняття принципів кримінального процесу неможливе без розгляду характерних ознак, притаманних кримінально-процесуальним принципам. Однак і в цій сфері багато аспектів залишаються дискусійними.

Насамперед засади кримінального судочинства повинні відповідати реаліям сьогодення, тим соціально-економічним, політичним, ідеологічним, культурним умовам розвитку суспільства, що панують у державі. На цьому етапі розвитку суспільство дійшло до реальної необхідності врегулювання суспільних відносин, що виникають із моменту внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань і закінчуються виконанням судових рішень. Це підкреслює соціальну зумовленість принципів кримінального процесу.

Друга ознака – нормативне закріплення. Варто погодитись із думкою С.С. Алексєєва [8, с. 103], що тільки нормативно закріплений принцип є джерелом права, підставою для скасування або прийняття рішення чи вчинення дії. У нашій країні закон має вищу юридичну силу, загальнообов'язаним є твердження: «Усе, що не заборонено законом, дозволено». Із цього постає, що будь-яка людина взагалі або уповноважений суб'єкт кримінального судочинства зокрема буде координувати свою поведінку таким чином, щоб це не суперечило приписам закону, за порушення яких можливе настання негативних наслідків та які забезпечуються державно-владним примусом.

За своєю суттю принципи є основоположними, базовими, фундаментальними, такими, що мають вищу юридичну силу серед інших кримінально-процесуальних норм. Усі інші норми мають відповідати принципам, поставати з них. А ті елементи процесуальної діяльності, які залишились поза увагою законодавця, уповноважений суб'єкт зобов'язаний вирішувати відповідно до загальних засад кримінального судочинства.

Системою принципів є взаємопов'язана, злагоджена система, що є основою кримінально-процесуального законодавства. Кожен принцип – окремий феномен зі своїм самостійним змістом та унікальністю. Проте водночас кожен із них зумовлює, доповнює, розширює, взаємодіє з іншим, утворюючи складну систему. Завдяки цьому досягається єдність процесуального порядку в кримінальних справах.

Універсальність кримінально-процесуальних принципів полягає в тому, що вони, хоч і можуть тією чи іншою мірою бути більш притаманними окремій стадії, усі повинні діяти під час судового розгляду – основної стадії.

Також варто наголосити на дуалістичній природі принципів кримінального процесу. Поєднання суб'єктивних та об'єктивних ознак вдало охарактеризував сучасний український науковець А.В. Гриненко: «Принципи можуть виступати і як об'єктивні, і як суб'єктивні категорії, проте це залежить лише від того, на якому соціальному рівні проходить оцінка цього явища. В уяві окремих індивідуумів принципи об'єктивні, через те що не залежать від їх свідомості та виражають зовнішні процеси, що відбуваються в державі й суспільстві. Однак на державному законодавчому рівні принципи виступають як суб'єктивні категорії, оскільки вони повністю залежать від правової політики держави особливого надособового утворення» [11, с. 12].

Кримінально-процесуальна діяльність здійснюється заради досягнення певних цілей, виконання поставлених завдань. Між засадами кримінального судочинства та завданнями й цілями існує зворотній зв'язок. Принципи зумовлюють існування певних завдань і цілей, постаючи з тих завдань та цілей, які стоять перед кримінальним судочинством [10, с. 85].

Також не можна залишити поза увагою таку ознаку принципів кримінального процесу, як їх непорушність. Нехтування цими принципами, їх недотримання та легковажне ставлення до них підриває авторитет державних органів, викликає зневагу суспільства, поширює настрої недовіри й ворожого сприйняття їх із боку громадян. Законодавець закріпив і регламентував форми реагування на такі правопорушення (від попередження до визнання рішення незаконним та, як наслідок, його скасування) [12, с. 56].

Висновки. Отже, діаметрально протилежних позицій із приводу поняття принципів (засад) кримінального провадження немає. Науковці, які працювали та продовжують працювати в цій сфері, визнають, що принципи – це основоположні, фундаментальні, загальноприйняті ідеї, правила поведінки, від яких не відступають. Водночас гостра дискусія виникає під час вирішення питань про те, з якого моменту принцип можна вважати таким; чи можна посилатись на принципи; які принципи є лише нормативно закріпленими або це взагалі не має значення.

Вважаємо, що стан розвитку кримінального законодавства України вимагає нормативного закріплення принципів кримінального судочинства як їх характерної ознаки. Як доказ цього законодавець у процесі кримінально-процесуальної реформи, прийнявши новий Кримінальний процесуальний кодекс України та офіційно закріпивши засади кримінального судочинства, тим самим окреслив «обличчя» вітчизняного кримінального процесу.

Аналіз викладеного й опрацьованого матеріалу дає всі підстави для такого визначення принципів (засад) кримінального судочинства: це закріплені в законі основоположні правові ідеї, які врегульовують суспільні відносини, що виникають із моменту внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань і закінчуються виконанням судових рішень, та, діючи системно, відповідають реаліям сьогодення, характеризуються універсальністю й непорушністю, визначають векторну спрямованість, форму та зміст кримінального судочинства з метою захисту прав, свобод і законних інтересів його суб'єктів для досягнення завдань, поставлених перед кримінальним процесом.

Література

1. Большая советская энциклопедия : в 30 т. / гл. ред. А.М. Прохоров. – 3-е изд. – М. : Советская энциклопедия, 1969–1978. – Т. 20. – 1975. – 608 с.
2. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / В.И. Даль. – М. : Русский язык, 1996–1999. – Т. 3. – 1998. – 811 с.
3. Фролов И.Г. Философский словарь / И.Г. Фролов, А.В. Адо и др. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1986. – 588 с.
4. Кримінально-процесуальне право України : [підручник] / за заг. ред. Ю.П. Аленіна. – Х. : ТОВ «Одіссей», 2009. – 816 с.
5. Добровольская Т.Н. Принципы советского уголовного процесса (вопросы теории и практики) / Т.Н. Добровольская. – М. : Юридическая литература, 1971. – 200 с.
6. Грошевий Ю.М. Кримінальний процес України / Ю.М. Грошевий. – Х. : Право, 2000. – 351 с.
7. Михеєнко М.М. Кримінальний процес України : [підручник] / М.М. Михеєнко, В.Т. Нор, В.Н. Шибіко. – 2-е вид., перероб. і доп. – К. : Либідь, 1999. – 431 с.
8. Алексеев С.С. Проблемы теории права : в 2 т. / С.С. Алексеев. – Свердловск : Свердловский юрид. ин-т, 1972–1973. – Т. 1. – 1972. – 461 с.
9. Мохонько О.О. Про поняття принципу в кримінальному процесі: теоретико-методологічний аспект / О.О. Мохонько // Право України. – 2008. – № 12. – С. 105–111.
10. Кочура А.В. Поняття та сутність принципів кримінального процесу / А.В. Кочура // Наше право. – 2010. – № 3. – С. 82–86.
11. Гриненко А.В. Принцип презумпции невиновности и его реализация в досудебном уголовном процессе / А.В. Гриненко, К.Г. Кожевников, С.Ф. Шумилин. – Х. : Консум, 1997. – 97 с.
12. Кучинська О.П. Принципи кримінального провадження в механізмі забезпечення прав його учасників : [монографія] / О.П. Кучинська. – К. : Юрінком Інтер, 2013. – 288 с.

Анотація

Дидич О. Ю. Поняття та особливості принципів кримінального провадження. – Стаття.

У статті розглянуто поняття, зміст та особливості принципів кримінального провадження. Проаналізовано теоретичні надбання із цієї теми. На основі характерних ознак зазначеного феномена запропоновано власне визначення поняття принципів кримінального провадження.

Ключові слова: поняття, ознаки, принцип, кримінальне провадження.

Аннотация

Дидич А. Ю. Понятие и особенности принципов уголовного судопроизводства. – Статья.

В статье рассмотрено понятие, содержание и особенности принципов уголовного судопроизводства. Проанализированы теоретические разработки по этой теме. На основании характерных признаков данного феномена предложено собственное определение понятия принципов уголовного судопроизводства.

Ключевые слова: понятие, признаки, принципы, уголовное судопроизводство.

Summary

Dydych O. Yu. Concept and features of the principles of criminal justice. – Article.

In the article the concept, content and features of the principles of criminal justice. Analyzed the theoretical developments on this topic. On the basis of the characteristic signs of this phenomenon prompted own definition of the principles of criminal justice.

Key words: concept, features, principles, criminal justice.